

МОНГОЛ ХЭЛНИЙ ЕРӨӨЛ БЭЛГЭ, ХАРААЛ ЗҮХЭЛ
ҮГИЙН УТГА СУДЛАЛЫН АСУУДАЛД

Ж. Бат-Ирээдүй*

Удиртгал

Монгол хэлний үгийн сангийн найруулгын зүйлийг ажиглавал олон зуун жилийн монголчуудын соёл, сэтгэхүй, сэтгэлгээний хөгжлийн үр дүнд бий болсон олон зүйлийн үг хэллэг байх бөгөөд үүнийг өдий болтол тэр бүр тухайлан нарийн судалсан нь үгүй байна. Бид 2009 онд хэвлүүлсэн “Монгол хэлний ерөөл бэлгэ, хараал зүхэл үгийн сан” хэмээх бэсрэг номд орсон баримт хэрэглэгдэхүүндээ тулгуурлан энэхүү ерөөл бэлгэ, хараал зүхэл үгийн утгын судлалын талаарх өчүүхэн үгүүлэлийг бичив.

Монгол хэлний үгийн сангийн энэхүү үг хэллэгүүд нь үгийн сан, утга судлал, найруулгазүйн заагт бүрэлдэн бий болж улмаар шигшигдэн хэрэглэгдэж байдаг бөгөөд утга зүйн хувьд нарийвчлан авч судлууштай сонин үзэгдэл билээ. Монгол хэлний ерөөл бэлгэ, хараал зүхлийн үгийг судлах нь монгол хэлний нийгэм хэлшинжлэл, сэтгэц хэл шинжлэл, цаашилбал хэл-нийгэм, хэл-ухамсар, хэл-соёлын холбоог танин мэдэхэд чухал холбоотой билээ.

Ерөөл бэлгийн үг бол бэлгэдлийн үндсэн санаан дээр биеждэг нэгэн төрөл бодит тэмдгийн зүйл болой. Бэлгэдэл гэж юу болохыг профессор С.Дулам “... бэлгэдэл гэдэг бол бүх орчлон ертөнцийн өөр хоорондоо харилцах түгээмэл хэл, хэлмэр дохио мөн”, “дэлхийн янз бүрийн улс үндэстний өөр хоорондоо харилцах үндэсний хэлнүүд гэж байдаг бол нүдэнд үзэгдэх, үл үзэгдэх, амьтай, амьгүй, хийсвэр бодтой, хүний санаа саванд төсөөлөгдөж болох хийгээд одоогоор төсөөлж мэдрэхгүй бусад олон ертөнцийн өөр хоорондоо хэл холбоо барьж болох гагц хэл нь бэлгэдэл мөн болой. Хүмүн төрөлхтөний хувьд бол тэдний хөгжлийн охь манлай соёл иргэншилүүд, соёл иргэншилүүдийн хөгжлийн охь манлай нь бэлгэдэл” (Дулам:2007:6) хэмээн томъёолжээ.

Бид энэ удаагийн үгүүлэлдээ монгол хэлний ерөөл бэлгийн үг, хараал зүхлийн үгийг харгалдуулан авч үзлээ. Учир нь энэ хоёр бол утгын хувьд, хэрэглээний хувьд аль ч утгаараа эсрэгцэж таарах бөгөөд хамтад нь авч үзвээс бие биеээ илүү тодруулах нигууртай хэмээн ойлгож байна. Энэ нь ардын бэлгэдэл сэтгэлгээний үүднээс үзвэл “Амны бэлгээс ашдын бэлгэ”, “Ерөөлийн үзүүрт тос, хараалын үзүүрт ус”, “Уурлавал уушиг гэмтэнэ, хүлцэлбэл хэнхэг тэнийнэ”, “Үг сөрвөл хэрүүл, үүл сөрвөл бороо”, “Үгээр хүнийг амьлуулж болно, үгээр хүнийг алж болно” гэдэг ардын үзэлтэй таарна, “Гүн ухааны үүднээс үзвэл, “эсрэг тэсрэг чанар нь зорчлийн хөгжих тодорхой үе шатыг илэрхийлсэн категори юм. Аливаа юм үзэгдэл, тал хэсгүүд нь бие биеийг үгүйсгэх арилгах явдлаар холбогдож байгаа үедээ л бие биедээ эсрэг тэсрэг чанар болно” (Философийн толь:1984:562) гэж тодорхойлж болно.

* ШУ-ны доктор, профессор

Ийнхүү ерөөл бэлгийг хараал зүхлээр харшуулан үзүүлэх нь үзэгдэл бүрийн өөр өөрийн өнгийг ялгаруулахаас гадна үзэгдэл хоорондын эсрэг шинж чанарыг улам тод томруун харуулж түүнийг ойлгох боломж олгоно гэж үзсэний үндсэн дээр нэг талбай, нэг орон зайд эсрэгцүүлэн судлахыг оролдов.

Нэг. Ерөөл бэлгийн үгийн утга, бүтэц, найруулгын асуудалд

Монголчууд далай баян ерөөлтэй, бэлгэ дэмбэрэлийн үг хэллэгтэй ард түмэн. Бэлгэ дэмбэрэлийн үг гэж бүр аман зохиолын тусгай үзэгдэл байгаа. Монгол хэлний ерөөл бэлгийн үг бол бэлгэдлийн утгыг илэрхийлдэг учраас дандаа сайн сайхан, болж бүтэх зүйлийг бэлгэдэн ерөөж байдгаараа бусад үг хэллэгээс ялгаатай. Ерөөл бэлгийн үгийг судлаачид бэлгэ дэмбэрэлийн үг, ерөөл үг, бэлгэ үг, ерөөл бэлгийн үг зэрэг хэд хэдэн янзаар нэрлэж ирсэн байна. Бид дээрх номд орсноор *“ерөөл бэлгийн үг”* гэдэг нэр томъёог энэ үгүүллэгт сонгон хэрэглэлээ.

Монгол ерөөл бэлгийн үг гэж чухам юу болох тухай эрдэмтэн Ш.Гаадамба, Д.Цэрэнсодном нар *“Ардын бэлэг дэмбэрэлийн үг нь ерөөлийн хамгийн богино хэлбэрийн төрөл зүйл болно. Бэлэг дэмбэрэлийн үгийг эрдэмтэн мэргэд тусхайлан судласан зүйл үгүй байна.”* (Гаадамба:1978:126), *“бэлэг дэмбэрэлийн үг нь гарал үүслээрээ мөн л үгийн ид шид, хүчин чадлаар хүнд хүч нэмж ажил үйлсийг нь өөдрөг бүтэмжтэй байхыг ерөөсөн яруу найргийн жижиг төрөл зүйл юм.”* (Цэрэнсодном:2011:39), гэсэн бол профессор С.Дулам, *“Монгол аман зохиолын төрөл зүйлүүд зан аалийн болон бэлгэдэлт шинжтэй байдгийг тодорхойёо харуулах нэгэн зүйл нь бэлгэ дэмбэрэлийн үгс буюу бэлгэ үгс юм. Монгол хүний хэлдэг уламжлалт бэлгэ дэмбэрэлийн үгс нь “амны бэлгээс ашдын бэлгэ”, “ам алдуурснаас ашдын бэлгэ хазайх” хэмээн үздэг бэлгэдлийн сэтгэлгээнээс нь үүдэлтэй аман зохиолын онцлог зүйл болно. Энэ бол монгол хүний оюун сэтгэлгээний салгаж болшгүй өвөрмөц онцлог, монгол утга соёлыг бусад утга соёлоос ялгаруулах шинж...”* (Галсан:2009:2) хэмээн бичжээ.

Монгол ерөөл бэлгийн үгийг зөвхөн аман зохиолын санд уламжлагдаж ирсэн тодорхой хэдэн үг хэллэгээр хязгаарлаж болохгүй бөгөөд хүний ухаан сэтгэлийн хүчээр өдөр өдрөөр төлжиж, үйлээ даган үржин дэлгэрч, амьдралаас урган гарч хөгжиж байх учиртай. Үүний жишээ нь монгол ерөөл бэлгэ үгийн бүхэл бүтэн хоёр ботийг *“сурвалжлан цуглуулж, сэлбэн сэтгэж”* тусхайлан зохиож бэлэглэн барьсан бүтээл юм. Тухайлбал, Ардын уран зохиолч Тангадын Галсан *“Бэлгэ үг”* тэргүүн болон дэд боть зохиолоо 2009 онд Улаанбаатар хотод хэвлүүлсэн нь үүний гэрч билээ.

Монгол хэлний ерөөл бэлгийн үгийн утгын талаар бичиж хэвлүүлсэн зүйл ховордуухан байдаг. Ерөөл бэлгийн үг гэдэг нь ерөөсөө л сайн сайхныг ерөөн бэлгэдсэн эерэг утгатай үг хэллэг юм. Энэхүү ерөөх утгыг үзүүлж байгаа гол зүйл бол сайн сайхны утгат үг, ерөөх утгат нөхцөл болой. Үүний үр дүнд ерөөл бэлгийн утгат үг үүснэ. Ерөөл бэлгийн үгийг ерөнхийд нь байгальд хандсан, хүнд хандсан гэж хоёр хувааж болмоор байна. Хүнд хандсан ерөөл бэлгийн үг дийлэнхи хувийг эзлэнэ. Тухайлбал байгальд хандсан нь есөн ес наян нэгэн тэнгэр өршөө, овооны их танд, хүнд хандсан нь бат орших болтугай, бурхан өршөөг, зуу наслаг, өндөр болоорой, насаа нэм, заяа нь дэлгэр, урт наса, удаан жарга гэх мэт.

Ерөөл бэлгийн үгийн утгыг судласан ихэнхи судлаачид ерөөл бэлгийн үг, хэллэгийг баймжийн айд хамруулан судалж ирсэн буй. Тухайлбал, Д-р Ю.Мөнх-Амгалан, монгол хэлний ерөөл бэлгийн үгийг нэмэлт баймж утгын бүлэгт бүр цаашилбал *“өгүүлэгчийн эерэг сэтгэлийн байдал бүхий үнэлэх баймж”* утгад

хамруулан үзжээ. Энэ нэмэлт баймж нь “...бодит байдалд холбогдох өгүүлэмжийн агуулгын харьцаа бодит шинжтэй байдаг бол уг өгүүлэмжийн агуулгад өгүүлэгчээс хандах үнэлэмжийн харьцаа нь нэмэлт юм уу аль эсвэл хийсвэр маягтай...” байдгийг онцлоод ерөөх утга “... нь өгүүлэгчийн гадагш хандсан эерэг сэтгэлийн байдал илтгэж харилцагч этгээдэд сайн сайхан, өөдрөг бэлгэтэй зүйл хүсэн илэрхийлдэг.” (Мөнх-Амгалан:1998:237) гэжээ.

Д-р Д.Бадамдорж ерөөл үг гэдэг нэр томьёо хэрэглээд, ерөөл үг гэдгээ “сайн сайхан ерөөлийг айлтгасан утганцартай үг хэллэг”, “үг тус бүрийн утгаар биш нийт үгийн утга санаагаар бэлгэ дэмбэрэлийн үгийн утгыг тодорхойлбол,” хэмээн нүүдэлчин аж ахуй, амьдралыг өөдрөг бай хэмээн ерөөсөн утгатай, таван хошуу малаа өсгөж ашиг шимийг арвитгах утга агуулгатай, аз жаргал сайн сайхныг ерөөсөн, (Бадамдорж: 2006:278) хэмээн үндсэн гурван бүлэгт хувааж үзсэн байна.

Монгол хэлний ерөөл бэлгийн үгийн үгийн сангийн үндсэн бүрэлдүүлбэр болсон үгийг авч үзвэл алт, ачлал, аялгуу эгшиг, арвин, ах зах, баатар, бат, баян, буман, бурхан, буян, буянтай, дардан, дүүрэн, дэвжээ, дээж, ерөөл, ерэн ес, заяа, зөөлөн, зуу, их, лус, мөнх, манлай, мянга, мяндас, навч, найр, найр хөөр, нар, нас, ная, од, олз, өглөг, өлзий, өлмий, өн, өнгөлөг, өндөр, өнөр, өнтэй, өргөө, өргөн, савдаг, сайн, сайхан, сүлд, тавин тав, торго, тос, тэгш, тэнгэр, удаан, түмэн, унага даага, уран, урт, үйлс, хамба, хайр, хатуу, хийморь, хонь хурга, хурц, хурц, цагаан, цог, цуу, шандас, элбэрэл, эрдэнэ, зэрэг нэр, тэмдэг, тооны үг, аврах, баяжих, баясгах, дарах, дэлгэрэх, жаргах, ивээх, мандах, наслах, нэмэх, орших, өршөөх, өсгөх, сунгах, тахих, түших, хураах, хүндлэх, хүндлэгдэх, энэрэх, эрхшээх зэрэг сайн сайхан, хүндэтгэл, дээдлэл, бэлгэдэлийн утгат үйл үг өргөн хэрэглэгдэж байгаа нь ерөөл бэлгийн үгийн нэг онцлог юм.

Харин муу муухайн утгатай үг хэллэг хэрэглэсэн тохиолдолд үгүйсгэх утгатай үг болон нөхцөл хэрэглэж бэлгэддэг байна. Жишээ нь, “гар нь **бүү** ядар, гарах нь **бүү** багас”, “буу**риггүй** буянтай, саар**и**ггүй сантай яв” гэх мэт.

Мөн монгол хэлний ерөөл бэлгийн үг, хэллэг нь үгийн үндсээр төгссөн байж болно. Тухайлбал, өлмий бат орш, тосоор гоож, заяа нь дэлгэр, бурхан өршөө, буянаар бол, зуу насла, олз ор, чих алт бол гэх мэт.

Ерөөл бэлгийн үгийн бүтэц бүрэлдэхүүнд багтах үгээс гадна түүний утгыг ерөөх бэлгэдэх утга руу шилжүүлж хувиргаж байдаг нэг зүйл бол яах аргагүй нөхцөл мөн.

Ерөөл бэлгийн үгийн нөхцлийн хэрэглээг ажиглавал энэ үгс ихэнхи тохиолдолд, үйл үгийн биеэр төгсгөх нөхцлийн ерөөн хүсэх утгат **-тугай, -түгэй**, зөвшин хүсэх утгат **-г**, зөвлөн захирах утгат **-аарай**⁴, зэрэг нөхцлийг ашиглахаас гадна үйл үгийн үндэс, зарим баймж утгат үгээр төгсөх нь элбэг байна. Жишээлбэл, бол, багас, гоож, ор, өршөө, нэм, яв, түшиг, бол**тугай**, болог, байг, оршиг, өршөөг, наслаг, наслатугай, яв **даа**, бол гэм, болоорой, жаргаарай, жаргатугай, яваарай, наслаарай, оршиг **доо**, хураагаарай, гэх мэт. Ингэж үзвэл ерөөл бэлгийн үг нь сайн утгат үгийн үндэс болон ерөөх бэлгэшээх утга илэрхийлэх нөхцлийн “хамтын буюу нийлмэл бүтээл” бөгөөд үг болон нөхцөл дангаараа ерөөл бэлгийн үгийг бүтээх чадамжгүй болох нь тодорхой байна. Энэ нь “үсэг хурааж нэр болох. Нэр хурааж үг болох. Үсгээр утгыг үзүүл бөлгөө. Утгыг үзүүлэх тэр цагт нөхцөл хэрэгтэй болай” (Данзандагва:1983:11) хэмээх эрдэмтэн Данзандагвын гүн утгат үгийн агуулгатай дүйж байна.

Дээрх нөхцлийн утгыг тайлбарласан эрдэмтэд ч ерөөл дэмбэрэлийн утга илэрхийлдэг болохыг зохиол бүтээлдээ дурдсан. Тухайлбал, проф. Ц.Өнөрбаян, “зөвлөн захирах – аарай⁴ нөхцөл хэлэх зорилго, аялга, сэтгэлийн хөдөлгөөн зэргээс шалтгаалж шаардах,

даалгах, уриалах, зөвшөөрөх, хориглох, **ерөөх** зэрэг нэмэлт утга илтгээж болно.”. зөвшин хүсэх утгатай –г нөхцлийг “ялангуяа **бэлгэ дэмбэрэлийн үг хэллэгт ерөөх ба бэлгэшээн хүсэх** утга илрэх нь олонтоо байдаг.” гэсэн бол “**ерөөн хүсэх –тугай, –түгэй** нөхцөл бол тухайн үйл хөдлөлийг гуравдугаар бие гүйцэтгэхийг өгүүлэгч этгээд **ерөөх ба бэлгэдэн хүсэх баймж утга** илтгэнэ.” (ОЦМХ:2004:172-173) гэжээ.

Ерөөл бэлгийн үгийн бүтцэд хамгийн их орж адилтгалын аргаар ерөөл бэлгэт утга бүтээдэг **адил, мэт, чинээ, шиг**, гэх мэт дагавар олон бий. Жишээлбэл, **адил** – наран адил ≈ гэрэлтэй, навчин адил ≈ дэлгэрэх, **мэт** – азаргын саарь мэт ≈ хатуу, бат, бухын магнай мэт ≈ хатуу, бөх, гүехэн мэт, намхан мэт, он мэт ≈ тэгш, од мэт ≈ гэрэлтэй, төмөр мэт ≈ бэрх, хад мэт ≈ их, хайрга мэт ≈ их, олон, **чинээ** – дэлхийн чинээ ≈ их, уулын чинээ ≈ их, **шиг** – дун шиг ≈ хатуу, дурдан шиг ≈ артай, дэлбээ шиг ≈ цэцэглэх, мөндөл шиг ≈ олон, мөчир шиг ≈ дэлгэрэх, өглөөний нар шиг ≈ мандах, өндөр хангайн цэцэг шиг ≈ дэлгэрэх, хун шиг ≈ цагаан, цас шиг ≈ цагаан, гэх мэт. Зарим тохиолдолд тэмдэг нэрийн ахиулах зэргээр бэлгэдэн үзүүлэх утга илтгэнэ. Жишээ нь, “яснаас хатуу, цаснаас цагаан”, гэх мэт.

Монгол утга зохиолын төрөл бүрийн найруулгад тэр дундаа уран зохиолын найруулгад ерөөл бэлгийн үг арвин хэрэглэгдэж байна. Жишээлбэл, **өндөр болох**, “Тэрбиш идээ цайг аваад бяцхан хар ширгуулганыхаа нүд татан охинд хоёр ширхэг цаастай чихэр авч өгөөд, - **За өндөөр болоорой** гэвэл охин -За гээд чихрийг хоёр гардан авлаа.” (Б.Бааст, “Хаш аяга”), **тосоор гоожих**, “За яахав дээ, хүүхээ. Шар өдөр бор хоног түлхэж л сууна. **Тосоор гоож**.” (З.Дорж, “Эрдэнэ засгийн унага”),

Нэг үгүүлбэрт хэд хэдэн ерөөл бэлгийн үг дараалан орж болно. Жишээлбэл, “- Нэхийнүрэвийн минь **аян зам олзийтэй болтугай. Тэнгэр заяа нь өршөөг! Үйлс нь дэлгэрч яваг!** хэмээн хэдэнтээ давтан зүүн зүгт цацал сүү өргөөд хэн нэгэн хүний төлөө анх удаа залбирч байгаадаа сэтгэл нь их хөдөлжээ.” (Д.Намсрай, “Бор галуутайн талд”),

Бэлгэ дэмбэрэлийн үг нь зарим тохиолдолд нийлмэл үгүүлбэрээр байж болно. Тухайлбал, “Бурхан өршөө, буянтай айлын бэр бол”, “Арван цагаан буян чинь дэлгэрч яв, ах дүү олондоо хүндлэгдэж яв”, “овооны их танд, олзны их манд”, “төрийн сүлд өршөөж, түмний заяа түшиг”, “урд хормойноос нь унага даага, хойд хормойноос нь хонь хурга”, “урт наслах, удаан жаргах”, “хайч нь хурц, ахар нь арвин” гэх мэт. Энэхүү нийлмэл үгүүлбэрээр байх бэлгэ дэмбэрэлийн үг хэллэгийг утга зохиолын жишээнээс олж үзбэл, “Уул нь Богд маань дааж байгаа цэрэг юм гэдэг шүү хөөрхий. Хүүгий минь **төрийн сүлд өршөөж, түмний заяа түшиг**. Баруун хацрыг чинь үнсье. Ирэхэд чинь аав нь зүүн хацрыг чинь үнсэнэ гээд хүүгийнхээ баруун хацрыг үнэрлэн үнслээ.” (Ч.Лодойдамба, “Тунгалаг Тамир”), “Бат: - **Арван цагаан буян чинь дэлгэрч яв, ах дүү олондоо хүндлэгдэж яв даа**. Давст: - Нэмүүлнэ үү, дахиад авах уу? Бат: - Болно, болно.” (Ч.Ойдов, “Далан худалч”), гэх мэт болой.

Хоёр. Хараал зүхлийн үгийн утга, бүтэц найруулгын асуудалд

Хараал зүхлийн үг бол ерөөл бэлгийн үгийн эсрэг утгатай үг хэллэг гэж ойлгож болно. Чухам ийм учраас бид нэг номд хамт оруулж, нэг үгүүлэлд хамт үзэх болсон тухайгаа өмнөх хэсэгт дурдсан билээ.

Монгол хараал зүхэл үгийг судлаачид бүдүүлэг болон этгээд үг хэллэгийн бүлэгт багтааж хараал зүхлийн үг, хараал зүхэл үг, бүдүүлэг үг гэх мэтээр нэрлэж иржээ. Тухайлбал, эрдэмтэн О.Самбуудорж, “... этгээд үг хэллэгийн найруулгын өнгө бүдүүлэг,

хараалын, дорд үзсэн, басамжилсан, үл тоосон, шоолсон, дотночилсон, эерүүлсэн, тохуурхсан, хүний сэтгэл хөдлөл болон сэтгэлийн мэдрэмжийг хурцаар тусгадаг байна.” (Самбуудорж:2002:50) гэжээ.

Хараал зүхлийн үг гэж юу болох талаар эрдэмтэд мөн тодорхойлсоор иржээ. Академич Д.Цэрэнсодном “Хараал зүхлийн үг нь дом шивилэгийн нэгэн адил хүн төрөлхтөний үгийн “ид шидэд” итгэж биширч байсан эрт балар цагт үүссэн ажээ.” (Цэрэнсодном:2011:35), хэмээн үзжээ.

Монгол хэлний баймжийн айг судлаач Ю.Мөнх-Амгалан, монгол хэлний хараал зүхэл үгийг “хараах утга”-д хамруулан өгүүлэгчийн сөрөг сэтгэлийн байдал бүхий үнэлэх баймж утгын айд харьяалуулж, “энэ нь өгүүлэгчийн гадагш хандсан сөрөг сэтгэлийн байдал итгэж харилцагч этгээдэд хүйтэн цэвдгээр хандан түүнийг зүхэн доромжилсон агуулгатай байдаг. Монгол хэлний хараалын үг хэллэг, бүдүүлэг үг хэллэг, этгээд үг хэллэг, завхай үг хэллэг зэрэг нь ерөнхийдөө эл утга илэрхийлдэг” (Мөнх-Амгалан:1998:251) гэсэн байна.

Зарим судлаачид хараал зүхлийн үгийг бүдүүлэг үг хэллэг гэдэг бүлэгт оруулдаг.

Хараал зүхлийн үгийг д-р Д.Бадамдорж бүдүүлэг үгэнд хамруулан үзэхдээ хоч үг, завхай үг, хараал үг, уулга алдах үг, гэж дөрөв хуваасан байна. Тэрбээр, “бүдүүлэг үг гэдэг бол хэлний аливаа хэл найруулгад хязгаартай, сэтгэл хөдлөлийн сөрөг утга санааг нэвтрүүлэр, ёс бусын утганцартай үг хэллэг юм. Хүний муу үйлийн үр, сэтгэл санааны тавгүй, урам хугарсан үе, ичих мэдрэмжийг төрүүлдэг цөөн бөлөг үгсийг утга судлалд ор тас орхигдуулж болохгүй юм. Тийм үгс нь нийтийн хэрэглээний бус боловч хүний зан суртахууныг байгаа байдлаар нь дүрслэх шаардлагаас тэрс утганцрыг ашиглах болдог байна. Бүдүүлэг үгийг утгын талаас нь хоч үг, завхай үг, хараал үг, уулга алдах үг гэх зэргээр зааглаж болно.” (Бадамдорж:2006:300) гэжээ. Хараал зүхэл үгийн ид шид, үг хэллэгийн нөлөөний талаар эрдэмтэд зарим судалгааны зохиолд дурдаж байна. Тухайлбал д-р Л.Чулуунбаатар, “Хараал зүхэл, ширүүн үг зэрэг нь хүний сэтгэлийг хямрааж, сөрөг энергийн орчинг бий болгож байдаг. Хэлний дөрвөн гэмд худал үг, хов хэлэх, ширүүн үг, чалчих ордог нь үүний баталгаа юм.” (Чулуунбаатар:2011:29) гэжээ.

Аливаа үгийн сангийн үзэгдэл тэр дундаа бэлгэ дэмбэрэлийн ба хараал зүхлийн үг хэллэгийн бүрэлдэхүүнийг авч үзвэл үнэхээр эсрэг тэсрэг байдалтай байх нь ажиглагдана. Монгол хэлний хараал зүхэл үгийн үгийн сангийн бүрэлдэхүүнийг дээрх номын жишээ баримтад тулгуурлан ажиглаж, авч үзвэл аалз, адаг, адгуус, адсага, баас, бузар, (нүдний) булай, гайхал, галзуу, гичий, гуйланчин, гуйранч, гуриа, дамшиг, дух, ёроол, жулдрай, заяагүй, зовлого, солиг, зөнөг, зулбасга, илжиг, лалар, луйварчин, лүд, маанаг, мал, моньд, моньш, муу, муусайн, новш, нохой, нөж, нусгай, нүгэлтэй, ороолон, өгөр, өлөгчин, өөдгүй, салга, сөлөр, там, тархи, туучий, тэнэг, үмхий, үхэр, үхээнц, үхээр, хар, хог, хомхой, хувалз, хувхай, хуухай, хүүр, цагаач, цус, цустай, чавганц, чөтгөр, шаар, шидэл, элэнцэг, эрваа, яатуу, янхан, зэрэг муу утгат нэр болон тэмдэг үг, алгадах, бөглөрөх, бузарлах, гашлах, долоох, донгосох, дөнгөлөх, задрах, залгих, солигтох, идэх, навсайх, салгалах, сэтрэх, үхэх, хатах, харлах, хахах, хутгах, хуцах, хэвтэх, цөмрөх, цуслах, чиргүүлэх зэрэг муу муухайн, бэлгэ дэмбэрэлгүйн, ёрлосон, зохисгүйн утгат үйл үг зонхилж байгаа нь уг үгийн илэрхийлэх утга, зорилгод “бүрэн нийцэж” байгаа нь харагдаж байна.

Хараал зүхэл үгийн бүтцийг авч үзвэл хараал зүхлийн үгийг бүтээх гол махбод нь муу утгат дээрх үгс бөгөөд эндээс нэрлэсэн хараал зүхэл үг, үйлийг ёрлосон хараал

зүхэл үг гэж хоёр ялгаж болохоор байна. Нэрлэсэн хараал зүхэл үг нь муу хар сөлөр, адгын шаар, адсага, хар тэнэг, босоо ороолон, гуйлагчин, гуйранч, галзуу солиг, саарал илжиг, дамшиг, жулдрай, зулбасга, задарсан тархи, муу новш, зальтай нохой, заяагүй амьтан, зөнөг толгойт, мал, моньш, гичий, луйварчин, муу нохой, хөсрий, цагаач, нурмайсан хог, үхэр монгол, хүний шаар, хүүр, шаар, туучий, яатуу, гэх мэт. Үйлийг ёрлосон хараал зүхэл үг нь дөрөөндөө чиргүүлж үх, нохой долоо, нохой долоож үх, цус нөжийг нь хутгах, үхсэн хатсанаа түүх гэх мэт.

Хараал зүхлийн үг хэллэгийн хувьд ерөөл бэлгийн үг шиг тэр бүр өөр хэлзүйн нөхцөл хэрэглэх нь ховор бөгөөд үгүүлэхүүн нь ихэвчлэн үгийн үндэс буюу тушаан захирах баймж хэлбэрээр төгсдөг нь энэ төрлийн үг хэллэгийн бас нэг онцлог юм. Жишээлбэл, *“битгий донгос, битгий хуц, дөрөөндөө чиргүүлж үх, нохой долоо, цусаар тээглэ, чөтгөр ав, үргэх малгүй, үнсэх үхгүй бол, тэгнэх тэмээ чинь үх, тэврэх эхнэр чинь үх, явган нүүж, нүцгэн жарга, даагаа дэлтэй нь ид, даллагаа сумтай нь хая, буураа зогдорттой нь ид, бурханаа яндартай нь хая”* гэх мэт.

Мөн хараал зүхлийн үгэнд үйлийн биеэр төгсгөх нөхцлийн зөвшин хүсэх –г нөхцлийг хэрэглэх нь элбэг байна. Жишээлбэл, гишгэсэн газар чинь **цөмрөг**, нарны бараа бүү үзэг, хэл чинь **сугараг**, чих нь **бөглөрөг** гэх мэт.

Мөн үйл үгээс нэр үг бүтээх чадавхитай –мар⁴ дагаврыг түгээмэл ашигладаг байна. Жишээлбэл, буянаа **бармар**, хамарт нь хатиг **ургамар**, хамар нь **сэтгэрмэр**, хэлээ **хазмар**, заяа нь **харламар/хаямар**, чих нь **бөглөрмөр**, нохой **идмэр**, толгой нь **гашламар**, цусаар **тээглэмэр**, чөтгөр **авмар** гэх мэт.

Хараал зүхлийн үгэнд сайн сайхан утгат үг хэрэглэхийн цагт үгүйсгэлийн нөхцөлүүдийг хэрэглэдэг болох нь ажиглагдлаа. Жишээлбэл, Амны хишиггүй, насандаа нарны бараа **бүү** үзэг, намартаа тарианы бараа **бүү** үзэг, өөрөө **бүү** сур, сурсан хүний үгэнд **бүү** ор, хоттой хониноос чинь чоно **битгий** сал, хотгор дүүрэн адуунаас чинь тахар **битгий** сал, хяр дээр гарах **хүнгүй**, хялгана хазах **малгүй** гэх мэт.

Хараал зүхэл үгийн утгыг авч үзвэл нүүдэлчин монголчуудын аж ахуйтай, байгаль орчин, шашин шүтлэгтэй холбоотой болох нь ажиглагдана. Тухайлбал хараал зүхлийн үгэнд мал аж ахуй, адгуус амьтантай холбоотой үг хэллэг арвин буй. Жишээлбэл, адсага (ганц адсага, задарсан адсага, гурван адсага), илжиг, зулбасга, хувалз, гичий, гуриа, өлөгчин, мал, моньш, нохой (нохой чи, нохой долоо, нохой долоож үх, нохой идмэр, нохойн хоол, муу нохой), сөлөр, умс, чөтгөр гэх мэт.

Хараал зүхлийн үгийг ажиглавал Монголын өргөн дэлгэр нутаг дэвсгэрт нутаг нутагт дэлгэрч түгсэн онцлог хараал зүхлийн үг хэллэг арвин байна. Тухайлбал, нэг аймагт цус, нөж-тэй холбоотой хараал зүхэл их байхад нөгөө аймагт хүүр, нохой-той холбоотой хараал зүхэл их байх жишээтэй.

Хэрэглээ, найруулгын талаас авч үзвэл хараал зүхлийн үгийн хэрэглээ тийм их өргөн дэлгэр биш албан бичгийн болон бусад найруулгад тэр бүр хэрэглэгддэггүй бөгөөд гагцхүү зохиолын баатрын дүрийг тодруулахад хэрэглэдэг үгийн сангийн үзэгдэл гэж үзэж болно. Монгол хүний хувьд өдөр тутмын яриа хөөрөөндөө хараал зүхэл үг нэлээд хэрэглэдэг. Энэ нь ихэнхи тохиолдолд өөр дээрээ хэрэглэдэг бас нэг онцлог юм. Энэ бол монгол хүний өөрийгөө бусдын өмнө буруушаах сэтгэлзүйн онцлогтой холбоотой бөгөөд өөрийгөө *“эз өгөр тархи, тэнэг хог, буруу хойшоо, -хаа⁴ ч алд, харламар, өгөр гуйранч, эз нүдний булай, эз хог, нохой долоо, өө шившиг, хар тэнэг толгой, хийморио алд, эз цус гэж”* гэх мэтийн өдөр тутмын хараал зүхлийн үгээс тодорхой байна.

Харин монгол ахуйдаа баттай суусан байдаг энэ нэг хэсэг үг хэллэгийг зөвхөн уран зохиолын найруулгад хэрэглэдэг гэж орхиж болохгүй бөгөөд нийгэм хэлшинжлэлийн үүднээс монгол хүний ахуй сэтгэлгээний онцлог шинжийг тодруулахад бас нэгэн чухал хүчин зүйл болох ёстой хэмээн үзэж байна. Хараал зүхэл үгийн найруулгын хэрэглээний талаар профессор Ц.Сүхбаатар *"Найруулгын бүдүүлэг үг хэллэг нь бухимдан уурласан, биеэ барьж чадаагүй үеийн ярианд байх бөгөөд бичиг зохиолын боловсронгуй найруулгад зохицомгүй. Гагцхүү уран зохиолын баатрын сэтгэлийн байдал, зан төрх, хэл ярианы онцлогийг гаргах зорилгоор хааяа хэрэглэдэг."* (Сүхбаатар:2009:330) хэмээн бичжээ.

Үнэхээр Монгол утга зохиолын найруулга тэр дундаа уран зохиолын төрөл бүрийн хэлбэрийг шүүрдэн үзвээс монголчуудын хэрэглэдэг хараал зүхлийн үг олныг олж болно. Эдгээр нь голдуу зохиолын баатрын зан төрхийг тодорхойлох, дүрийг тодруулахад л чиглэсэн байдаг нь зохиолын агуулгаас тодорхой байдаг. Жишээлбэл, *"Турав дахь хошууны нэг муу залангийн хэдэн адсаганы төлөө эд нар ингэж их юм болох учиргүй."* (Д.Маам, "Газар шороо"), *"Яндаг өвгөн - Ай хар тэнэгүүд ээ, дээгүүр шахахгүй яасан хар тэнэгүүд вэ? Муу сайн морь уруудаад тэр доодох улаан эрэгт хашигдвал яаж гарна гэж бодноо гэж тэсэж ядан байв."* (С.Эрдэнэ, "Гарам дээр"), *"Тэгнээ тэр, тийм амьтан Самбуу яаж тогтоох уу, - Амны хишиггүй золиг, муу Самбуу ч орноос нь шээх нь холгүй л байсан даа."* (Д.Батбаяр, "Хорсол"), *"Өмнө явсан хоёр морьтой хүний нэг нь - Сунтгийн нөгөө үзүүр нь Богдын эрх тогорууны хөлөөс уяатай байдаг юм гэсэн үнэн болов уу? гэхэд нөгөөдөх нь - Битгий донгос, дээдсийн мутарт байдаг юм гэнэ билээ, алдас болно гэлээ."* (Ч.Лодойдамба, "Тунгалаг Тамир"), *"Бөглүүлмэр чинь Өгий дээр ер санасангүй л дээ. Тэрнээс... байсан л байлгүй. Ээ мал гэж хэмээн өөрийгөө зүхлээ."* (Л.Дашням, "Бор еэвэн"), *"Хүүжий өөрийнхөө бодлоос өөрөө айж "Байтлаа энэ чинь Дарь эхтэй зэрэг булаалдах нь ээ. Буянаа бармар! Хөгийн Хүүжийн энэ бодлыг хүн мэдвэл яана?! Амьтны доог" гэж амандаа шивнэв."* (Д.Намсрай, "Бор галуутайн талд"), *Энэ хүний нэрийг ядуус сонсвол магнай тэнийж, манай нутгийн сайн эр гэгцээдэг, баяд сонсвол шазуур зууж 'дөнгөлмөөр тархи' гэгцээдэг ажээ."* (Л.Түдэв, "Уулын үер"), *"Шив шинээрээ тас үсэрдэг байна шүү. - Еэ өгөр гэж Цоодол үглэх зуур элэг бүсээ ахиулан зангидаж залгав."* (Д.Цэдэв, "Улаан хамбан зодог буюу тавын даваа"), *"Яана гэнээ, задарсан тархи? Ямар ч л гэсэн чиний буруу. Гурван зуун адуу, гутал, эмээл зэргийг түргэн цагийн дотор төлж барагдуул гээд л түшмэл зандран тушааж гарчээ."* (С.Дашдэндэв, "Сувдан гутлын хэрэг") гэх мэтээр монголын утга зохиолоос арвин олныг олж болох бололцоотой.

Дүгнэхүй

Монгол хэлний ерөөл бэлгийн үг хэллэг, хараал зүхлийн үг хэллэгийг тэр бүр нарийн судлаагүй байгаа бөгөөд утга чанарын хувьд ерөнхийдөө эсрэгцсэн шинжтэй байна. Энэ нь түүний бүрэлдэхүүнд орж байгаа үгийн утгыг нягталбаас ил тодорхой болж байна.

Бүтцийн хувьд бэлгэ дэмбэрэлийн үг хэллэгт ихэнхидээ сайн сайхныг "бэлгэдсэн утгат үг хэллэг" хэрэглэгддэг бол хараал зүхлийн үг, хэллэгт муу муухайг "ёрлосон утгат үг хэллэг" их оролцож хэрэглэгддэг гэж үзэж болох юм.

Бүтцийн хувьд авч үзвэл тус тусын төгсгөх дагавар болон нөхцлийн хувьд бас онцлог ялгаатай байна. Ерөөл бэлгийн үг нь ихэнхи тохиолдол ерөөсөн бэлгэдсэн утгатай (-аарай⁴, -тугай, -г зэрэг) нөхцөл хэрэглэдэг бол хараал зүхлийн үг нь ихэнхидээ

захирсан, тушаасан хэлбэрт төгсөхөөс гадна зарим нэг онцлог нөхцөл (-мар, -г зэрэг) хэрэглэж байгаагаараа онцлогтой юм.

Ерөөл бэлгэ, хараал зүхлийн үг аль аль нь хүний өдөр тутмын амьдрал, яриа хөөрөөнд өргөн хэрэглээтэй, харин уран зохиолд зохиолын баатрын дүрийг тодруулах зорилгоор бичгийн хэлэнд мөн өргөн ашигладаг үгийн сангийн нэг үзэгдэл юм. Ерөөл бэлгэ, хараал зүхлийн үгийг зөвхөн аман зохиолын баримт хэрэглэгдэхүүнээс биш утга зохиолын төрөл бүрийн найруулга, амьд аман ярианаас олж болно.

Ийнхүү монгол хэлний ерөөл бэлгэ, хараал зүхэл үгийг бүтэц, утга, хэрэглээний талаас өнгөц боловч сөхөн үзвэл дээрх маягийн дотоод бүтэц, хэв шинж, ур маяг, утга санаатай байх бөгөөд цаашид соёлын хэлшинжлэл, сэтгэлгээний талаас, улам нарийсган үзэх шаардлагатай юм.

НОМЗҮЙ

1. Бадамдорж. Д. (2006) *Монгол хэлний үгийн сангийн утгазүй*, Улаанбаатар.
2. Бат-Ирээдүй.Ж. (2009) *Монгол хэлний ерөөл бэлгэ, хараал зүхэл үгийн сан*, Улаанбаатар.
3. Гаадамба Ш, Цэрэнсодном. Д. (1978) *Монгол ардын аман зохиолын дээж бичиг*, Улаанбаатар.
4. Галсан.Т. (2009) *Бэлгэ үг, тэргүүн боть*, Улаанбаатар.
5. “Зүрхэн тольтын тайлбар огторгуйн маань” (1983) (*Монгол хэлний шинжлэлийн дурсгал бичиг*) Хөх хот.
6. Дулам. С. (2007) *Монгол бэлгэдэл зүй I, тооны бэлгэдэл зүй, YIII боть*, Улаанбаатар.
7. Мөнх-Амгалан. Ю. (1998) *Орчин цагийн монгол хэлний баймжийн ай*, Улаанбаатар.
8. Орчин цагийн монгол хэл, (2004), Улаанбаатар.
9. Самбуудорж. О. (2002) *Монгол хэлний этгээд үг хэллэг, этгээд үг хэллэгийн товч толь*, Улаанбаатар.
10. Сүхбаатар.Ц. (2009) *Монгол хэлний найруулга зүй*, Улаанбаатар.
11. Цэрэнсодном Д. (2011), *Монгол аман зохиолын тайлбарт дээж бичиг*, Улаанбаатар.
12. Чулуунбаатар. Л. Монгол үгийн энерги, *Acta Mongolica // NUM*, N11(366), 29-34 х.

РЕЗЮМЕ

В этой статье автором изучены "Благопожелательные и бранные слова и выражения монгольского языка" в антонимической оппозиции и затронуты их структурные, семантические, стилистические особенности и грамматические свойства. Благопожелательная и бранная лексика монгольского языка малоизучена в структурном, семантическом и стилистическом плане. Большинство исследователей изучали ее преимущественно в текстах фольклора. Эти "Благопожелательные и бранные слова и выражения монгольского языка равномерно употребляются в письменной и устной речи. Предшествующие исследователи изучали эти слова и выражения и сделали выводы опираясь на материалах и фактах традиционных устных народных творчеств, то автор данной статьи анализировал" Благопожелательные и бранные слова и выражения монгольского языка на обширных и общеупотребительных примерах, материалах, которые входили в книгу "Фонд благопожелательных и бранных слов и выражений монгольского языка" 2009, написанную самим автором. В этом заключается особенность настоящей статьи от других ранних.